

Лекція 2. Надійність програми соціологічного дослідження

1. Загальні вимоги до програми соціологічного дослідження.

Програма конкретно-соціологічного дослідження має відповідати певним вимогам.

Українські соціологи називають кілька таких вимог, серед них:

- *чіткість і точність програми- експліцитність* (всі її положення мають бути виразними, а елементи — продуманими відповідно до логіки дослідження і зрозуміло сформульовані, інакше учасники дослідження можуть не порозумітися і потребуватимуть зайвих витрат часу на уточнення різних питань);

- *логічна послідовність усіх ланок програми* (не можна братися за вироблення робочого плану без попереднього формулювання мети й завдань дослідження тощо);

- *гнучкість програми* (на перший погляд, це суперечить попередній вимозі, але на практиці, мірою розробки програми або при появі нових, непередбачених обставин доводиться повертатися до вже сформульованих положень і вносити в них корективи).

У навчальному посібнику «Соціологія: наука про суспільство» (Харків, 1996) міститься перелік порад і практичних рекомендацій, якими доцільно керуватися у процесі вироблення і складання програми.

Насамперед треба зважити, чи дослідження достатньо значуще і чи будуть корисні для справи його результати, чи варто витратити час і кошти на копівку дослідницьку працю. Можливо, під час підготовки з'ясується, що існують уже готові аналоги вирішення проблеми. Тоді краще ними скористатися, аніж починати ще одне дослідження.

Слід також добре подумати над тим, чи будуть наявні необхідні засоби і фінансові ресурси на оплату друкування анкет, паперу для них, машинного часу обробки (при користуванні комп'ютерами) тощо.

Важливо також з'ясувати, чи це дослідження матиме підтримку з боку зацікавлених осіб, органів управління і т. ін. Особливо рекомендується скласти алгоритм здійснення і послідовності дослідницьких операцій на зразок: що читати з цієї проблеми? З ким консультиватися? Не варто шкодувати часу на

самоосвіту, пошуки й читання спеціальної літератури, яка містить досвід проведення таких досліджень іншими науковцями і практиками.

Нарешті, бажаним є оформлення програми як окремого документа дослідження, що допоможе не лише у здійсненні соціологічного аналізу, а й при з'ясуванні отриманих результатів та підготовки висновків і практичних рекомендацій.

2. Специфіка програми теоретико-прикладного та практично-прикладного дослідження.

Загальні вимоги до програми випливають з її суті, адже програма соціологічних досліджень є теоретико-методологічною основою виконання процедури кожного дослідження. Відповідно цей науковий документ є викладом теоретико-методологічних передумов (загальної концепції) дослідницьких операцій. Останні ґрунтуються на основі мети, гіпотез, правил, процедури, технології, логічної послідовності операцій з метою перевірки ходу досліджень та їх наслідків.

Загальна мета соціологічного дослідження визначає зміст і структуру його програми. *Метою теоретичних соціологічних досліджень* є сприяння вирішенню соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення, а метою прикладних досліджень — практичне вирішення поставлених соціологічних проблем із подальшим запропонуванням конкретних способів дій у визначеній строк. *Теоретико-прикладні і суто прикладні соціологічні дослідження* мають переважно емпіричний характер, вони є підґрунтям досліджень теорій середнього рівня (спеціальних і галузевих) і вищого рівня (загальнометодологічних, фундаментальних).

Таким чином, програма соціологічного дослідження має переважно дві функції:

1) науково-пізнавальну (забезпечення теоретико-методичної цілісності дослідження);

2) науково-організаційну (забезпечення ефективності співпраці учасників дослідницького колективу, розподіл роботи між ними задля наукового і науково-

практичного результату). Завдяки цим функціям програма визначає місце конкретного соціологічного дослідження в загальному процесі розвитку наукового знання як на рівні загально соціологічної теорії, так і на рівні теорій середнього рівня.

3. Вимоги до розгортання проблеми соціологічного дослідження, правильне визначення мети та завдань дослідження в забезпеченні надійності соціологічної інформації.

Формулювання проблеми, тобто ситуації, яка вимагає невідкладного аналізу з метою вироблення рішення на рівні колективу, регіону, суспільства в цілому.

Безпосереднім приводом для проведення практично орієнтованого соціологічного дослідження звичайно є та чи та **соціальна проблема** або проблемна ситуація, яка стосується певних груп людей, їхніх інтересів і потребує вирішення.

Фіксація проблемної ситуації та з'ясування її суті передують конкретно-соціологічному дослідженню, утворюючи попередній етап соціологічного аналізу. Отже, предметом емпіричного соціологічного дослідження є певна соціальна проблема (у нашому випадку — конфлікт між робітниками та адміністрацією конкретного підприємства в одній зі сфер економіки).

Проблемна ситуація, як вважає В.Ядов, — це стан «знання про незнання», тобто необхідність вивчення якоїсь галузі соціального, в якій виникає порушення її нормального функціонування. Для організаторів соціологічного дослідження соціальна проблема виникає як стан знання про незнання якісних і кількісних змін, тенденцій розвитку певного процесу. Або іншими словами, ми знаємо, що на виробництві виник конфлікт, але поки що не знаємо, які є його причини та як можна його розв'язати.

Наступний крок — це **переведення проблемної ситуації у формулювання наукової проблеми**.

Для цього треба:

- встановити реальне існування проблеми (тобто з'ясувати, чи є показники, котрі характеризують цю проблему, чи є облік і статистика щодо цих показників і чи вони достовірні);
- виокремити найсуттєвіші елементи або фактори проблеми (у нашому випадку це означає виявити, які соціальні групи й особи беруть участь у виникненні та можливому вирішенні проблеми конфліктності, який вплив на це мають їхні інтереси, чи зацікавлені вони в уникненні назрілого конфлікту тощо);
- визначити вже відомі елементи проблемної ситуації, що не потребують спеціального аналізу і є інформаційною базою для розгляду невідомих елементів (наприклад, дані обліку і статистики виникнення та розв'язання конфліктних ситуацій у минулому);
- вирізнити у проблемній ситуації головні й другорядні компоненти для визначення основного напрямку дослідницького пошуку;
- проаналізувати вирішення аналогічних проблем, які вже розроблено раніше (для цього треба опрацювати дотичну наукову літературу, провести бесіди-консультації з компетентними фахівцями-експертами, спеціалістами з цих проблем — ученими або практиками з великим досвідом у відповідній галузі).

З'ясувавши попередньо суть проблемної ситуації, слід **чітко зафіксувати проблему в назві дослідження**. У нашому випадку вона може звучати так: «Причини конфлікту між робітниками та адміністрацією підприємства і вироблення конкретних шляхів його розв'язання». Тут міститься одночасно певне знання (про те, що конфлікт існує, а також про те, що повинні бути конкретні шляхи вирішення проблеми) і незнання (оскільки ми ще не знаємо достеменно причин, які цей конфлікт викликали, а також тих заходів, за допомогою яких конфлікт можна буде розв'язати).

Визначення мети та постановка завдань дослідження, які конкретизують його загальну мету — цільову установку на кінцевий результат.

Мета конкретно-соціологічного дослідження визначає домінуючу орієнтацію, від якої залежить уся логіка його здійснення і реалізації. Як зазначає В.Гречихін, програма конкретно-соціологічного дослідження повинна дати

відповідь на питання, вирішення якої проблеми і досягнення якого результату ставить на меті дослідження.

Отже, *ціль конкретно-соціологічного дослідження* можна сформулювати так:

- Встановлення причин, котрі викликали появу напруженості, а згодом і конфлікт у стосунках між робітниками та керівним персоналом.
- Визначення кола основних заходів, які дадуть змогу розв'язати конфлікт і запобігти його виникненню в майбутньому, допоможуть створити сприятливий соціально-психологічний клімат у трудовому колективі підприємства.

Завдання конкретно-соціологічного дослідження — це сукупність цільових установок, спрямованих на аналіз і вирішення проблеми. Завдання дослідження безпосередньо впливають із поставлених перед дослідниками цілей і є їхньою конкретизацією.

Так, для досягнення першої мети доцільно запланувати такі завдання:

- з'ясувати реальний стан соціально-психологічного клімату трудового колективу та його головної складової — стосунків робітників та адміністрації;
- визначити ступінь конфліктної напруженості у трудовому колективі (високий, середній, низький) та стадії або фази його розгортання (початкова, найвища, завершальна);
- виявити характер причин, які викликали виникнення конфлікту (на особистісному рівні, унаслідок суперечностей щодо виконання виробничих завдань, пов'язаних із порушенням трудової дисципліни, або на рівні соціально-економічних та організаційних складових виробничого процесу);
- вивчити взаємозв'язки між конфліктом і трудовою діяльністю робітників (чи впливає він, а якщо так, то наскільки — на кінцевий результат і якість праці).

Досягнення другої мети буде можливе, якщо виконати такі завдання:

- накреслити основні й допоміжні заходи, які сприятимуть розв'язанню існуючого конфлікту;
- виробити конкретні рекомендації, скеровані на уникнення конфліктів у майбутньому;

- з'ясувати, як узгоджуються запропоновані шляхи розв'язання та уникнення конфліктів із реальними можливостями: а) цього підприємства; б) галузі, до якої належить підприємство; в) бюджетними ресурсами на міському, обласному та республіканському (в разі потреби) рівнях.

Ці та інші можливі завдання, послідовність їх виконання встановлюють члени дослідницької групи, коли розробляють зміст першого пункту методологічного розділу програми. Вони можуть коригувати їх або навіть змінювати у випадках, коли плин конфлікту різко змінюється чи виникають нові обставини його перебігу.

4. Попередній системний аналіз об'єкта дослідження.

Визначення об'єкта та предмета дослідження: об'єкт впливає з формулювання проблеми, проблемної ситуації з усіма її суперечностями, а предмет впливає з об'єкта як його сторона (грань, аспект), що безпосередньо досліджується.

Об'єктами конкретно-соціологічного дослідження на емпіричному рівні є реально діючі трудові колективи, соціальні групи, спільноти, соціальні інститути. Тому в широкому сенсі слова об'єктом дослідження є носії певної соціальної проблеми — люди, об'єднані у спільноти різного типу, а також їхня діяльність. Коли йдеться, наприклад, про конфлікт у трудовому колективі, маємо на увазі конкретні професійні, статеві, вікові, освітні групи робітників та представників адміністрації. У нашому випадку це можуть бути робітники якогось цеху, бригади, дільниці, з одного боку, і майстри, начальники цехів, завідувачі відділів та служб підприємства — з другого.

У програмі належить зафіксувати такі **характеристики об'єктів** дослідження:

- просторові (місто, район);
- часові (період початку і закінчення дослідження);
- галузеві (вид діяльності, що її досліджують; у цьому разі може бути промислове виробництво);
- соціально-демографічні (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо).

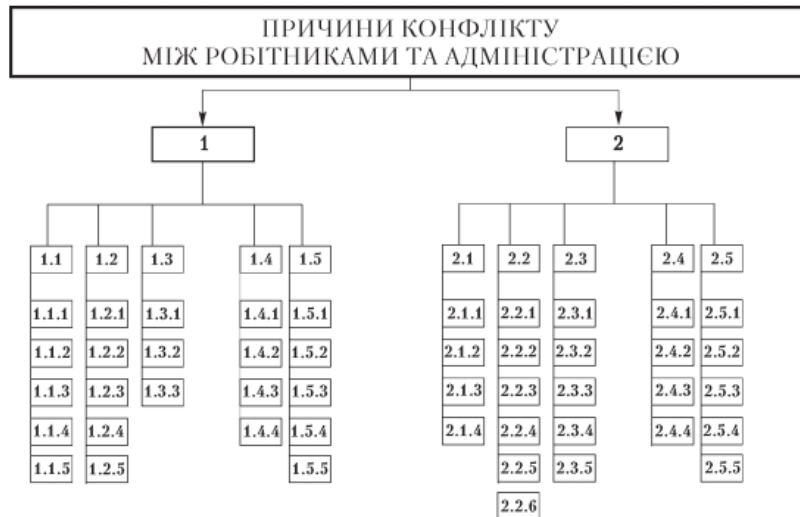
Предметом конкретно-соціологічного дослідження є найсуттєвіші властивості й стосунки об'єкта, пізнання яких є важливим для виконання завдань, закладених у програму. Предмет дослідження формується на основі об'єкта дослідження, але не збігається з ним. Один і той самий соціальний об'єкт (наприклад, трудовий колектив) можна вивчати для виконання різних завдань, а отже, він передбачає безліч предметів. Тому визначення предмета дослідження одночасно визначає межі, в яких конкретний об'єкт досліджують у цьому разі. Предметом нашого дослідження є стан соціально-психологічного клімату в трудовому колективі певного підприємства, зокрема взаємини робітників та адміністрації. Побудова предмета дослідження передбачає також процес вироблення відповідного понятійного апарату та його логічний аналіз.

5. Теоретична та емпірична інтерпретація й операціоналізація ключових понять дослідження. Правила визначення показників та ретельної побудови основного ряду індикаторів соціологічного дослідження.

Уточнення та інтерпретація головних категорій і понять, тобто їх структурування, всебічне пояснення їх змісту.

Інтерпретація основних понять дає змогу уточнити співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його фактичний стан, правильно пояснити причини його виникнення та результати.

Інтерпретація понять, наголошують соціологи, здійснюється через низку послідовних етапів. На першому етапі провадиться переведення проблемної ситуації у формулювання наукових термінів. На дальшому етапі кожне поняття цього формулювання розкладають на такі операційні складові, які потім можна досліджувати за допомогою кількісних методів. Кінцевою метою цієї роботи є вироблення таких понять, які доступні для обліку й реєстрації (тобто понять-індикаторів). Конкретно це можна пояснити через складання свого роду «дерева» рівнів інтерпретації. У цьому разі «дерево» має такі «гілки»:

Якщо ж третій рівень інтерпретації понять належною мірою забезпечує отримання необхідної соціологічної інформації, то наступним кроком дослідницької групи має бути розробка на цій базі запитань анкети або інтерв'ю. Наприклад, з'ясування вікових характеристик робітників, котрі можуть стати потенційною причиною конфліктів, міститиметься у двох частинах анкети:

- у так званій паспортичці (чи блоку соціально-демографічних характеристик респондентів) у кінці анкети.

Це питання на зразок: «Вкажіть, до якої вікової групи ви належите:

- а) до вікової групи 16—18 років;
- б) до вікової групи 18—21 рік;
- в) до вікової групи 22—25 років» тощо;

- у самій анкеті. Це запитання на зразок: «В умовах скорочення робочої сили адміністрація насамперед звільняє молодих робітників, оскільки в них низька продуктивність праці і бракує виробничого досвіду. Чи погоджуєтеся ви з таким мотивуванням звільнень? Якщо ні, то чому?» тощо.

Здійснення інтерпретації основних понять дає змогу охопити всі можливі напрями дослідження, уникнути його неповноти, однобічності або забуття важливих складових дослідницького процесу. Саме інтерпретацію понять закладають в основу побудови анкет, бланків інтерв'ю, роботи експертних груп, аби визначити структуру відповідного дослідницького інструментарію та логіку його розробки. Ця частина програми дає змогу втілити в інструментарії збирання первинної соціологічної інформації єдину концепцію дослідницького пошуку,

реалізувати його мету і завдання, перевірити правильність чи хибність висунутих гіпотез.

6. Вимоги до формулювання гіпотез соціологічного дослідження.

Розгортання робочих гіпотез — наукових припущень, які необхідно підтвердити або заперечити, з наступною емпіричною інтерпретацією, коли відбувається процес переходу від гіпотези до питань, що містяться в інструменті дослідження (анкеті або бланку-інтерв'ю).

Гіпотеза в конкретно-соціологічному дослідженні — це наукове припущення, яке висувають для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ і процесів, котре треба підтвердити або спростувати.

У методологічному плані гіпотеза слугує з'єднувальною ланкою між теоретичною концепцією та емпіричною базою дослідження, її висувають для перевірки тих залежностей, які внесені до теоретичної схеми і на вивчення яких скеровані завдання дослідження. У цьому сенсі гіпотеза є своєрідним прогнозом їх очікуваного розв'язання, який може і не виправдатися, що не применшує її цінності.

Важливим, як слушно зазначає В.Шаленко, є те, що висунення гіпотези дає змогу зробити обґрунтований перехід від теоретичних понять до емпіричних даних.

Усі гіпотези поділяються на гіпотези-підстави і гіпотези-наслідки, які виводяться з перших.

У цьому разі можна визначити таку гіпотезу-підставу: основною причиною виникнення конфлікту між робітниками й адміністрацією є та, що пов'язана з особистісними характеристиками робітників та невиправданими вимогами до них адміністрації, що має своїм наслідком незадоволення перших і зростання напруженості у трудовому колективі.

Формулювання цієї основної гіпотези супроводжується висуненням гіпотез-наслідків:

- можна припустити, що виникнення конфлікту між робітниками та адміністрацією зумовлене прагненнями останньої в умовах скорочення робочої сили позбутися насамперед молодих робітників, людей старшого віку і жінок;

- можна припустити, що саме ці групи робітників передовсім підпадають під скорочення внаслідок низької продуктивності їхньої праці, частими невиходами на роботу, захворюваннями тощо;

- можна припустити, що звільнення цих груп робітників у ситуації економічної кризи суспільства й падіння життєвого рівня призведе до стихійних страйків та інших форм соціального протесту цих категорій працівників та інших робітників, які підтримуватимуть страйкарів і чинитимуть опір діям адміністрації;

- можна уявити, що основним способом розв'язання цього конфлікту виступатиме широка поінформованість робітників щодо обґрунтованості дій адміністрації у вигляді наочних форм роз'яснювальної роботи (як от стінівки з узагальненими результатами праці робітників різних категорій, зазначенням залежності виробничих результатів од віку, статі тощо). Якщо це і не погасить конфлікт (бо скорочення або звільнення однаково відбудуться), то бодай пом'якшить конфліктну ситуацію і спричинить переадресування вимог груп робітників, які потрапляють під можливе скорочення, від адміністрації до уряду та органів управління загалом.

Розробкою і формулюванням гіпотез завершується методологічна частина програми конкретно-соціологічного дослідження.

Методологічний розділ програми соціологічного дослідження органічно взаємопов'язаний з її процедурним розділом. Якщо перший закладає методологію дослідження, то другий розкриває його процедуру, тобто послідовність дослідницьких операцій.